

שורשי תפיסת 'העולם השלישי' במזרח התיכון

ליאור שטרנפלד

באפריל 1955 התכנסו בבאנדונג שבאינדונזיה מנהיגי 29 מדינות מאסיה ומאפריקה שעברו דה־קולוניזציה וזכו בעצמאות זה מכבר. מדינות אלו ייצגו למעלה ממחצית אוכלוסיית העולם, והמנהיגים המזוהים יותר מכל עם הובלת הכנס הזה היו ראש ממשלת הודו ג'וואהרלאל נהרו, נשיא אינדונזיה אחמד סוקארנו, מנהיג יוגוסלביה יוסיפ ברוז טיטו, ונשיא מצרים גמאל עבד אל־נאצר. הקונגרס האפרו־אסיאתי היה צעד ראשון והכרחי לקראת ייסוד ארגון המדינות הבלתי מזדהות (The Non-Aligned Movement), שנהפך עד מהרה ל'עולם השלישי'.

מהו אותו עולם שלישי? 'העולם השלישי' הוא מטבע לשון אירופי המתאר את המדינות האפרו־אסיאתיות (שאליהן הצטרפו מדינות רבות באמריקה הלטינית) שביקשו לנצל את המלחמה הקרה ואת היריבות הבין־גושית לטובת התפתחותן הכלכלית ולשיפור מצבן הגאו־פוליטי. ההיסטוריוגרפיה הענפה על ועידת באנדונג, על העולם השלישי ועל המדינות הבלתי מזדהות, מייחסת את ראשית התנועה האפרו־אסיאתית להודו ולמדינות דרום־מזרח אסיה. ואכן, התנועה הייתה תולדה של תהליכים פוליטיים אזוריים בדרום־מזרח אסיה. אולם היסטוריוגרפיה זו מחסירה את חלקן של מדינות המזרח התיכון בתנועה זו. ליתר דיוק, היא מחמיצה את שורשי האידאולוגיה שרווחה באזור עוד משנות השלושים של המאה העשרים, ונותרת עיוורת לכך שחלקו של נאצר בהנהגת התנועה הגלובלית נסמך על יסודות עמוקים ויציבים יותר ממה שנהוג לייחס למנהיג המצרי או למזרח התיכון.¹

1 ראו לדוגמה, Christopher J. Lee, *Making a World after Empire: The Bandung Moment and Its Political Afterlives* (Athens, OH Ohio University Press, 2010); Leslie Wolf-Philips, 'Why "Third World"? Origin, Definition and Usage', *Third World Quarterly* 9 (1987): 1311-1327; Guy Laron, 'Semi-Peripheral Countries and the Invention of the "Third World", 1955-65', *Third World Quarterly* 35 (2014): 1547-1565. במובן מסוים חלקו של המזרח התיכון בהיסטוריוגרפיית העולם השלישי מתחיל בוועידת באנדונג, ולרוב היסטוריוגרפיה זו מציינת את נקודות הסוף של האידאולוגיה, של ההיסטוריוגרפיה ושל תפיסת 'העולם השלישי' במזרח התיכון וברחבי העולם שהסתיימו בטרם עת. וראו, לדוגמה, Robert Vitalis, 'The End of Third Worldism in Egyptian Studies', *Arab Studies Journal* 4 (1996): 13-32. על מחקרים נוספים המשלבים את המזרח התיכון בסיפור 'העולם השלישי' מוזית חדשה, ראו Yoav Di-Capua, *No Exit: Arab Existentialism, Jean-Paul Sartre, and Decolonization* (Chicago: University of Chicago Press, 2018); Jeffrey

בבחינת שורשי תפיסת 'העולם השלישי' יש להגדיר מה יכול להיחשב למגמה האינטלקטואלית והאידיאולוגית שהבשילה לקראת שנות החמישים והביאה להצטרפות מדינות לתנועה האפרו-אסיאתית. לצורך 'נקודה למחשבה' זו נאמר שהסולידריות חוצת הגבולות הייתה העיקרון המוביל – ההבנה שדיכוי וקיפוח של מעצמות אימפריאליסטיות וקולוניאליות את העמים והארצות שבשליטתן בכל מקום בעולם הם חלק מהמנגנון האחראי גם לדיכוי וגזל עמי המזרח התיכון, ולכן הדרך להתנגד להם הוא לחבור לעמים המדוכאים האחרים, בכל מקום שיהיו. סולידריות זו הולידה שיתופי פעולה מפתיעים למדי. אחד המחקרים המעניינים ביותר המתאר שיתופי פעולה בין קבוצות של מתנגדי משטר באירופה ובמזרח התיכון (ולמעשה מוכיח שהתקיימה סולידריות טרנס-לאומית) זמן רב לפני ועידת באנדונג, הוא ספרה של ההיסטוריונית אלהאם ח'ורי-מקדיסי (Khuri-Makdisi)². ח'ורי-מקדיסי מתחקה אחר טוויית קשרים בין קבוצות רדיקליות באירופה ובערים הקוסמופוליטיות של האימפריה העוסמאנית: בירות, אלכסנדריה וקהיר. ברשתות האלה השתתפו קהילות מהגרים וזרים, בנות ובני העילית האינטלקטואלית של מחוללי הנהדה, אנשי הבורגנות העירונית החדשה, ועוד קבוצות מובחנות שתרמו ליצירת קשרים עם תנועות סוציאליסטיות, מרקסיסטיות ואנרכיסטיות, תנועות שעיצבו מחדש את פני החברה במזרח התיכון במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים. מחקרה תורם להבנתנו שהתשתיות האידיאולוגיות והאינטלקטואליות לשיתוף פעולה ולהתגייסות רחבה למאבק בכוחות ראקציוניים הונחו כבר במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה והתמידו במאה העשרים.

מופע שני של סולידריות 'טרום העולם השלישי' היה במלחמת האזרחים בספרד (1936-1939). מלחמת האזרחים בין הפשיסטים בהנהגת הגנרליסימו פרנסיסקו פרנקו לרפובליקנים הייתה אמנם אפיזודה הרת גורל לספרד, אך למעשה הייתה זו מלחמה עולמית שהשתתפו בה מאות אלפי מתנדבים מרחבי העולם, שתמכו בשני הצדדים. מלחמה זו זכתה לתהודה עולמית ולניתוח היסטורי מעמיק, בין היתר בשל מעורבות גרמניה הנאצית ואיטליה הפשיסטית של מוסוליני, השתתפותם של סופרים מפורסמים כג'ורג' אורוול וארנסט המינגווי, ותיעוד המלחמה של הצלם רוברט קאפה.³

James Byrne, *Mecca of Revolution: Algeria, Decolonization, and the Third World Order* (New York: Oxford University Press, 2016)

Ilham Khuri-Makdisi, *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860-1914* (Berkeley: University of California Press, 2010) 2

על מלחמת האזרחים בספרד, ראו Stanley G. Payne, *Spain: A Unique History* (Madison: University of Wisconsin Press, 2011) 3
 להביא את סיפור המלחמה לתודעה העולמית, וראו ג'ורג' אורוול, *מחווה לקטלוגיה*, תרגום: יוסי מילוא (תל אביב: עם עובד, 2012); ארנסט המינגווי, *למי צלצלו הפעמונים?*, תרגום: תירצה גור אריה (תל אביב: ידיעות ספרים, 2006). עוד על המעורבות הבין-לאומית במלחמת האזרחים

ואולם, מלחמה זו גם מלמדת אותנו לא מעט על שורשי מחשבת 'העולם השלישי' במזרח התיכון. במובן מסוים החלה המלחמה בצפון אפריקה, במרוקו הספרדית, משם בא פרנקו עם צבא מתנדבים מרוקאים. תגובת הנגד להתגייסות לצד פרנקו הייתה התערבות המפלגה הקומוניסטית הצרפתית והקמת המפלגה הקומוניסטית של מרוקו – מפלגה שמילאה תפקיד מכריע במאבק בפשיזם של פרנקו, ומאוחר יותר במשטר וישי ובמאבק לעצמאות מרוקו.

מעורבות חברות מזרח-תיכוניות במלחמה חרגה גם ממרוקו. אנו יודעים שבקרוב סוציאליסטים וקומוניסטים במזרח התיכון הייתה המלחמה בספרד אבן דרך. עבודה רבה עוד לפנינו בבחינת ההשתתפות הפעילה של מתנדבים מהמזרח התיכון במלחמה, אך לעת עתה יש די עדויות לנוכחות המלחמה בכתבי ההוגים המזרח-תיכוניים המשפיעים של התקופה. דוגמה מאלפת אחת היא של ח'אלד בכדאש, מנהיג המפלגה הקומוניסטית הסורית. בשנת 1937 פרסם בכדאש את ספרו **אל-ערב ואל-אהליה פי אסבאניא** ('הערבים ומלחמת האזרחים בספרד').⁴ הספר יצא לאור בשלב מוקדם מאוד של המלחמה וכבר שרטט את הנרטיב שבאמצעותו ידברו עליה. הקומוניסטים בסוריה ובלבנון ניסו להבין לעומק את תופעת הפשיזם באירופה בפרט, ובעולם בכלל, ואת השלכותיה על מאבקי העצמאות של מדינות המזרח התיכון. בכדאש סיפר לקוראיו: 'פרנקו נלחם באומה שלו, בארצו, באנשיו, הוא נלחם בספרד! פרנקו נלחם באנושות הסובלת, הוא נלחם בעמים המדוכאים, הוא נלחם בנו, הערבים!'.⁵

עוד מקרה מסקרן בסיפור ההתגייסות הזאת, גם בהקשר האנטי-נאצי וגם בראי הסכסוך הלאומי המקומי, הוא סיפורו של פלסטין המנדטורית, ובעיקר סיפורו של התגייסות המפלגה הקומוניסטית של פלשתינה (פק"פ). ידוע לנו על כ-400 מתנדבים שגייסה פק"פ למלחמה בספרד, רובם יהודים, ורבים מהם היו חברים במפלגות קומוניסטיות אירופיות טרם הגירתם לפלסטין.⁶ בהקשר זה מעניין להיווכח שהכוחות

והשפעתה על עיצוב מיתוסים ואתוסים של השמאל העולמי בכלל והאמריקאי בפרט, ראו Adam Hochschild, *Spain in Our Hearts: Americans in the Spanish Civil War, 1936-1939* (Boston: Mariner Books, 2017)

4 ח'אלד בכדאש, **אל-ערב ואל-אהליה פי אסבאניא** (דמשק, 1937).
5 שם, עמ' 39.

6 שמואל דותן, **אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל** (כפר סבא: הוצאת שבנא הסופר, Musa Budeiri, *The Palestine Communist Party, 1919-1948: Arab and*; 248-243, (1991) *Jew in the Struggle for Internationalism* (Chicago: Haymarket Books, 2010) שני הספרים האלה נותנים תמונה חלקית בלבד של המפלגה הקומוניסטית בפלסטין המנדטורית. אצל בודיירי לא מופיע כלל הדיון של הפק"פ במלחמה בספרד ומעורבותה במלחמה. דותן גורס כי מספר המתנדבים לא עלה על 160, ובהם רק כארבעה לא-יהודים ועד עשרה יהודים ציוניים. אולם ניכר כי דותן מנסה להקטין את הישגי המפלגה הקומוניסטית. יש מקום אפוא

הפוליטיים המקומיים – הן היהודים הן הפלסטינים – נחלקו בתמיכתם לפי החלוקה הצפויה של ימין ושמאל. הימין היהודי הרוויזיוניסטי תמך באופן כללי בפרנקו, ואילו השמאל הסוציאליסטי תמך ברפובליקנים (אם כי במידות שונות של מחויבות). עוד היבט מעניין בהקשר היהודי הוא שבחודש יוני 1937 קראה הקונסוליה הספרדית בירושלים לאלפי יהודים מצאצאי מגורשי ספרד, שזמן קצר קודם לכן קיבלו נתינות ספרדית, להתגייס לשירות צבאי ואזרחי במלחמה.⁷ החברה הפלסטינית הייתה שקועה בדיון בהשלכות המלחמה על המאבק הפלסטיני. מוסטפא כבהא מציע שהמניע המרכזי להתנדבות של פלסטינים למלחמה לצדו של פרנקו היה אנטגוניזם כלפי בריטניה וצרפת בהקשר הקולוניאלי המקומי.⁸ בתקופה זו הנטייה הרווחת עדיין הייתה לראות בכוחות הפשיסטיים כוחות אנטי-קולוניאליים, הנחה שנבחנה מחדש בשנות מלחמת העולם השנייה. עוד מראה כבהא שהעיתונות הפלסטינית מהזרם המרכזי מיעטה לסקר השתתפות של לוחמים פלסטינים (לצד יהודים) שהצטרפו לכוחות הרפובליקניים.

שיח ער על המלחמה בספרד ועל המשמעות של הסולידריות עם העמים המדוכאים של אירופה התקיים במקומות נוספים במזרח התיכון והגביר את תחושת הסולידריות הבין-לאומית. בעתיד ככוונתי לבחון את ארכיוניהם האישיים של הוגים איראניים בולטים כעבודל חוסיין נושין ושאפור בח'ת'אר, שכתבו על המלחמה גם בהקשר של המאבק בפשיזם, וגם מתוך הקשר איראני פנימי, שכן בשנת 1937 כלא רזא שאה 53 פעילים קומוניסטים, ובעיניהם נקשר המאבק ברודנות של פרנקו במאבק ברודנות של רזא שאה.

המופע השלישי של סולידריות 'העולם השלישי' היה בתקופה הסוערת של המאבק על הנפט האיראני והמאבק באימפריות (הבריטית והסובייטית) שקנו אחיזה באיראן בשנות מלחמת העולם השנייה. בשנת 1949 הקים ח'ליל מ'ל'פי, מנהיגה לשעבר של מפלגת תנועה הקומוניסטית, את מפלגת 'הכוח השלישי' (נירווי סוום) שמטרתה המוצהרת הייתה אי-הזדהות. מלכי ביקש להקנות לה אוריינטציה של הימנעות מהצטרפות לגוש המערבי או הסובייטי ולנצל ככל האפשר את המלחמה הקרה בין הגושים לטובת איראן והמזרח בכלל. המפלגה זכתה לפופולריות רבה באיראן של סוף שנות הארבעים וראשית שנות החמישים, בעיקר על רקע המאבק נגד חברת

לשוב ולבחון את תפקיד המפלגה והחברות היהודית והפלסטינית בתקופה זו. סיפור אחר במקצת מסופר בסרט הדוקומנטרי מדריד לפני הניתה, במאי ערן טורבינר (ישראל, 2006), שם מובאים מספרים של כ-400 לוחמים מהיישוב.

7 'גיוס אזרחי ספרד בארץ?', דבר, 18 ביוני 1937.

8 Mustafa Kabha, 'The Spanish Civil War as Reflected in Contemporary Palestinian Press', in Israel Gershoni (ed.), *Arab Responses to Fascism and Nazism: Attraction and Repulsion* (Austin, TX: The University of Texas Press, 2014): 127-140

הנפט האנגלו-איראנית (AIOC).⁹ מלכי היה גם מתומכיו המוקדמים של ראש ממשלת איראן מוחמד מוזדק (1951-1953), ואכן אפשר לומר שמדיניותו של מוזדק יישמה את משנתו של מלכי. בשנת 1951 הצליח מוזדק להעביר את חוק הלאמת תעשיית הנפט, ונחשב באיראן, והרבה מעבר לגבולותיה, מנהיג מזרחי שניצח את האימפריה הבריטית. בעת ביקורו של מוזדק במצרים ב-1951 הוא הציע להקים גוש מדינות מזרח-תיכוניות שישתמשו באחדותן כדי להתנגד לניצול המחפיר של משאביהן בידי הבריטים, ועוד יותר מכך – יהוו משקל נגד צרפת וברית המועצות.¹⁰ מוזדק הציע תמיכה לעיראק אם תחליט גם היא להלאים את תעשיית הנפט שלה, וחתם על הסכמי סחר וסולידריות עם הודו בתקופת שלטון נהרו ועם מדינות נוספות במזרח התיכון ובדרום מזרח אסיה. גם הקשרים והבריתות האלה, אף שנקטעו לאחר זמן קצר, הראו כי מובילי מדיניות ודעת קהל הבינו שאחדות וסולידריות טומנות כוח רב עבור מדינות במזרח.¹¹

אחד המאפיינים של סולידריות 'העולם השלישי' הוא חריגה מהגדרות בינריות של ימין או שמאל פוליטי. נהוג לזהות את תנועות הסולידריות ואת ההגות הסולידרית עם השמאל הפוליטי (זיהוי נכון ללא ספק בחלק גדול מהמקרים), אבל אפשר לראות שבתקופות מסוימות, וכאשר האויב, או הכוח שמולו התמודדו, חייב זאת, הכירו גם מפלגות ימין פוליטי במערך שיקולים זהה לזה של השמאל. למשל, מפלגתו של מוזדק באיראן, החזית הלאומית (ג'בההיי מלי), הייתה מפלגה שנהוג להגדירה סוציאל-דמוקרטית, אך למעשה היא הייתה קואליציה של מפלגות מהשמאל הסוציאליסטי ועד הימין הלאומני שהתכנסו סביב מצע שכלל בעלות על משאבי טבע לאומיים, התנגדות לאימפריאליזם הבריטי, התנגדות לניסיונות הסובייטים לקנות דריסת רגל באיראן, ויצירת בריתות אזוריות חדשות שאינן תחת מטרייה אימפריאלית. אחת התגובות המפתיעות לסוג זה של פוליטיקה באה ממובילת הימין הישראלי באותה עת, מפלגת חירות. חירות הפצירה במפא"י להבחין בהזדמנויות שבהרחבת היחסים המדיניים והכלכליים עם איראן של מוזדק. ואולם ממשלת ישראל בראשות מפא"י החליטה שלא לפנות לדרך של שיתוף פעולה עם איראן, בין היתר, בשל לחץ בריטי ואמריקאי.¹² אם כן, אל לנו להניח שהשתתפות בפעילות ובשיח של 'העולם השלישי' הייתה מוגבלת לגופי שמאל מובהקים. גם במפלגות האחים המוסלמים במצרים ובמקומות

- 9 לקריאה נוספת על ח'ליל מלכי ופועלו Homa Katouzian, *Khalil Maleki: The Human Face of Iranian Socialism* (London: Oneworld Academic, 2018)
- 10 על ביקור מוזדק במצרים בשנת 1951, ראו ליאור שטרנפלד, 'ביקור מוזדק והמאבק האנטי-אימפריאלי במצרים', **ג'מאעה** יח (2010): עמ' 85-125.
- 11 ראו, לדוגמה, בכתביהם של סיד קוטב וכמאל שנאווי, שם.
- 12 ליאור שטרנפלד, 'כשהימין בישראל תמך בעקיפת הסנקציות על איראן', **הארץ**, הסדנה להיסטוריה חברתית, <http://blogs.haaretz.co.il/sadna/412>

אחרים היה אפשר לראות הטמעה של סדרי העדיפויות הנותנים קדימות, גם אם זמנית בלבד, למאבק אזורי נגד בריטניה. סדרי העדיפויות האלה אף אפשרו שיתוף פעולה עם מחתרות ציוניות שנלחמו בבריטים, וזאת לצד מאבק על דמות החברה במדינת מוצאם.¹³

בשנות החמישים היה העולם השלישי פרויקט שהסעיר את דמיונם של רבים. המחשבה שמדינות שהיו נתונות לשלטון קולוניאלי – מדינות שסבלו שנים מנחיתות כלכלית מול המערב, ושהרבה מהחוליים שלהן היה אפשר לייחס לשנים ארוכות של מאבק – חברו זו לזו, יצרו משקל נגד למאבק ובאמצעות חיבור סולידרי זה הצליחו לפרוץ את החסמים שהושמו לפניהן, הביא תקווה רבה להוגי התנועה וחסידיהם. לבאנדונג הגיעו 29 מדינות, בהן מדינות בעלות אוריינטציה שנטתה לכיוון ארצות הברית או ברית המועצות, ומדינות שהנהגותיהן נאלצו להגיע לבאנדונג כדי להשיג שקט פוליטי מבית אף על פי שנמשכו לאוריינטציה מערבית או סובייטית. דברים אלו אמורים בעיקר על איראן (בשלב הזה כבר ניהל השאה מדיניות פרו־אמריקאית מובהקת, ולמרות זאת שלח נציגות לבאנדונג), על יפן (וראו לעיל), על אפגניסטן ועל פקיסטן. ההמשך היה אופטימי הרבה פחות. קרבות מנהיגות וניסיונות ליצור מדרג בין המדינות השותפות הביא לכמה משברים שמנעו מתנועת המדינות הבלתי מזדהות להגשים את יעודה. בחינה מחדש של השורשים האידאולוגיים של תנועת המדינות הבלתי מזדהות מאפשרת לנו להבין רעיונות כמו סולידריות בין תנועות ובין מדינות, כלכלה לאומית, ומאבק אנטי־קולוניאלי כמופעים מוקדמים שלהם ששיאם – ולא תחילתם – בכינוס ועידת באנדונג.

13 מקרה מעניין של מפלגות ימין שאימצו מדיניות 'עולם שלישי' ודחקו בממשלתן לנקוט צעדים לקראת באנדונג אירע ביפן. יפן שלחה לבאנדונג משלחת בת 31 נציגים, והשיח הפנימי בה על בריתות באסיה ומעבר לה חושף הגיון קרוב לזה שראינו לעיל באיראן, במצרים, ואף בישראל. ראו Sayuri Guthrie-Shimizu, 'Japan, the United States, and the Cold War, 1945-1960', in Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (eds.), *The Cambridge History of the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010): 244-265